

УДК 902/908

Микола ТУПЧІЄНКО
к.і.н., доцент кафедри історії,
археології, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнський національний технічний університет

АРХЕОЛОГІЧНЕ МИНУЛЕ НОВГОРОДКІВЩИНИ

Археологічне минуле охоплює більшу частину історії людства, оскільки археологія вивчає переважно дописемний період, а це для території України період від 1 млн. років тому до 10 ст. н.е. На відміну від писемних пам'яток історії, що можуть містити конкретні дати, імена, описи подій тощо, які несуть відбиток суб'єктивного бачення певної історичної реальності автором тексту, археологічні пам'ятки переважно є продуктом колективної діяльності людності минулого, а тому виступають у ролі об'єктивного свідчення про минуле, рештки якого вони репрезентують. Тому чим повніше представлений у регіоні весь спектр археологічних пам'яток (стоянок, поселень, могильників, майстерень, культових місць ...) у часовому діапазоні, тим точніше археолог може реконструювати минуле краю, визначаючи зміни населення і його культури.

Але виявити пам'ятки непросто. Це вимагає затрати значного часу, фізичних зусиль, коштів і спеціальних знань. Так сталося, що територія Новгородківського району належить до найменше обстежених з археологічної точки зору районів Кіровоградщини. До 2012 року тут було відомо 139 курганів та курганних могильників, і жодної іншої пам'ятки. Те, що лише кургани репрезентують археологічні пам'ятки, пояснюється двома причинами: по-перше, тим, що вони візуально простежуються у вигляді більших чи менших переважно округлої форми пагорбів, тоді як решта пам'яток знаходяться у землі на певній глибині і часто у зруйнованому стані, а, по-друге, географією і кліматом краю. Адже Новгородківський район розташовано в степовій частині України, яку, починаючи з III тис. до н.е. і до XVIII ст.н.е., заселяли різноманітні пастуші та кочові народи, які залишили по собі, з одного боку, рештки короткочасних стійбищ, які важко виявити, а з іншого, степові вежі або піраміди – кургани найрізноманітніших розмірів, які стали невід'ємною складовою історичного ландшафту не тільки Кіровоградщини, а й усієї України. І все ж у 2012 році в результаті проведення археологічної експертизи земель, що передаються в оренду чи у приватну власність, вдалося виявити одне поселення доби бронзи (II тис. до н.е.) поблизу с. Вершино-Кам'янка. Масштабніші дослідження без сумніву дали б значно кращі результати. Але виявити пам'ятку, взяти її на облік, уберегти її від руйнування – це лише одна частина завдань, які стоять перед археологом. Розкрити свої таємниці пам'ятка може лише в процесі повних археологічних досліджень – розкопок. А це дуже трудомісткий і дорогий процес. Завдяки місцевому фермеру Литвину В.М., на

землях господарства якого під час проведення археологічної експертизи були виявлені напівзруйновані два кургани доби бронзи – раннього залізного часу (к. III тис. до н.е – I тис. до н.е.), вперше на території Новгородківського району було проведено археологічні розкопки, які змогли пролити світло на давнє минуле краю.

Виявлені кургани (№№ 30, 31) входили до складу курганної групи, що складалася з трьох насипів. Топографічно кургани знаходилися на вершині вододілу, утвореному річками Інгулом та Кам`янкою, між селами Новомиколаївкою та Інгуло-Кам`янкою. Кургани в групі були розташовані ланцюгом зі сходу на захід. Курган № 9 – основний і найвищий у групі. Насип у перетині має конічну форму. На вершині ознаки колишнього триангуляційного знаку. У плані – округлий. Верхня частина насипу не розорюється, але поли дуже підорані. Крім того, насип пошкоджений лисячими норами. Висота кургану складає 1,5 м., а діаметр – 20 м.

Курган №30 – нововиявлений, розташований за 50 – 60 м. на захід – північний захід від кургану № 9. Його насип практично повністю розорано так, що він піднімався над поверхнею сучасного поля лише на 0,25 м. У центральній частині насипу знаходилася нерозорана площадка розмірами 3 на 4 м. За свідченням власника поля Литвина О.В., у цьому місці знаходиться масивний камінь, який заважає орати. Камінь, очевидно, від перекриття могили. Діаметр кургану – 12-15 м.

Курган №31 розташовано за 30 м. на північний захід від кургану №30. Насип розорано. Його найвища точка піднімається над поверхнею поля лише на 0,2 м. Діаметр кургану – 20 м. На поверхні, в орному шарі, виявлено гранітні камені різних розмірів.

Оскільки дослідження мали носити охоронно-рятувальний характер, то розкопкам підлягали лише нововиявлені і вже у значній мірі зруйновані оранкою два із трьох курганів (№№ 30,31).

Перш ніж перейти до висвітлення результатів розкопок, варто окремо зупинитися на тому, що собою загалом представляють кургани. Власне назва *курган* – тюркського походження і буквально перекладається як пагорб, гора. Серед сучасного населення Кіровоградщини більш поширена назва *могила*, що краще передає функціональну роль курганів – своєрідних могильників, кожен із яких формувався і приймав у себе могили не тільки давнього населення. Часом і понині у курганах хоронять померлих у випадках, коли курган знаходиться на території кладовища якогось населеного пункту. А це явище досить поширене. Загалом складається враження, що наявність кургану і зумовлювало розташування поруч з ним місцевого цвинтаря. Питання про час і походження курганів на території України на сьогодні ще остаточно не вирішене. Поки що найдавніші з них датуються добою енеоліту (міді) тобто сер. IV тис. до н.е. Але звідки вони поширилися і хто їх поширив? Існують дві протилежні точки зору. Одні дослідники вважають, що курганний обряд поховання виник у Європі і поступово поширився на схід, на територію сучасної України і далі. Їхні опоненти наполягають, що кургани вперше з`являються на Близькому Сході і поступово поширюються на території сучасної України спочатку невеликими

групами переселенців – мігрантів. Недаремно, як стверджують генетики, ДНК українців містить у собі значну частку ДНК арабів (близько 1/5 українців). Український археолог і культуролог М.О. Чмихов вважав, що символіка єгипетських пірамід і курганів тісно взаємопов'язана і в основі її лежить ідея сонця, що сходить. Загалом, якщо говорити про символіку курганів, то необхідно зазначити, що вона багатозначна і змінювалася в часі з приходом нових племен і народів, які мали традицію хоронити померлих у курганах. До таких символічних значень належить і ідея всесвіту, але не всесвіту живих, а всесвіту померлих. Справа у тому, що творці курганів були носіями особливого міфологічного мислення, для якого притаманна відсутність абстракцій, тому безкінечні явища, такі як Всесвіт, могли передаватися символічно через конкретні предмети чи споруди, зокрема, і кургани. Із символікою всесвіту тісно пов'язане використання курганів та підкурганних споруд у якості святилищ і навіть обсерваторій. Подібне святилище із жертovníком було розкопане автором цих рядків у 1988 р. у сусідньому Долинському районі у зоні будівництва відстійника гірничого комбінату неподалік від с. П'ятихатки. Що ж розповіли розкопки двох курганів неподалік від с. Новомиколаївка?

Виявилося, що курган № 30 належить до одних із найдавніших насипів, які виникли ще наприкінці III тис. до н.е. Він був споруджений над похованням № 6, так званої ямної культури. Поховання було влаштоване в центральній частині кургану у ямі прямокутної форми. Похований – дорослий чоловік лежав на підстилці, від якої зберігся коричневий тлін, у скорченому положенні на правому боці, орієнтований черепом на схід північний схід. Поховання виявилося безінвентарним, тобто не супроводжувалося ніякими речами, але на дні ями праворуч від скелету виявлено мископодібні заглиблення в яких початково могли стояти дерев'яні миски із якоюсь жертвною їжею. Навколо кісток передпліччя обох рук та навколо кісток ступень ніг виявлено рештки ритуальної посипки червоною вохрою – фарбою, виготовленою із розтертої в порошок залізної руди. Вохра могла символізувати завдяки своєму кольору вогонь і кров, а її використання в поховальному обряді могло сприяти посиленню у потойбічному світі органів, за допомогою яких людина освоювала і перетворювала навколишній світ – руки і ноги. Поховання спершу було перекрите деревом, яке не збереглося. Але виявлена неподалік від поховання плоска гранітна плита могла бути виорана і переміщена від могили у процесі обробітку землі глибокою оранкою уже у XX ст. Знаходження в насипу гранітної плити не може бути випадковим. Ямники досить часто використовували камінь для перекриття могил, якщо він був поруч, а у нашому випадку неподалік протікає річка Кам'янка зі скелястими берегами. Більше того, кам'яна плита була спеціально оббита ще в давнину, так що набула антропоморфного (людиноподібного) вигляду. Насправді це зразок найдавнішої скульптури людини, вперше виявлений на Новгородщині. Скульптура ця могла символізувати як самого померлого, так і божество, яке мало йому допомогти переселитися у потойбічний світ. Ким же були ці загадкові ямники. Антропологічні дослідження показують, що це були високі (до і понад 170 см.) атлети з розвинутою мускулатурою і масивним скелетом.

На думку лінгвістів їх мова належала до групи індоіранських мов, тобто була споріднена із сучасною іранською та індійською.

Судячи з виявлених могил, наступними після ямників у кургані з'явилися поховання представників катакомбної культури, які заповнили степи у першій пол. II тис. до н.е. Усього їх у кургані виявлено 5: два поховання дітей (№№8,10) та три дорослих (№№4, 11,12). Особливістю цих поховань є те, що три з них – одне дорослого і два дітей знаходяться у центральній частині насипу, тоді як для цієї культури більше притаманне розташування поховань на краю насипу, як це й має місце у випадку з похованнями №№ 11,12. Інша особливість цих поховальних споруд, це незначна їх глибина – у середньому 0,6 м. від поверхні похованого ґрунту, адже усі поховання влаштовані на стику лесового ґрунту і давнього похованого насипом чорнозему. І це при тому, що поховальна споруда була складною, включала вхідну вертикальну шахту і бокову, вирубану у ґрунті поховальну камеру. При незначній висоті поховальна камера ще до завершення обряду могла обвалитися. Розташування у центрі насипу досить близько одне до одного поховань дорослої людини і двох різновікових дітей, може бути свідчень якоїсь давньої родинної трагедії. Можливо, на це вказує й положення кістяків – дорослого і старшого з дітей – випростане на спині, меншого з дітей – легко скорченого на правому боці, так що він ніби був повернутий до поховань дорослого і дитини, а не до виходу з поховальної камери. Відмінність у положенні скелетів може пояснюватися як відмінністю статі (антропологічне дослідження ще не проводилося), так і віку дітей. Загалом виявлені поховання цієї культури відрізняються трьома видами положення скелетів це: 1) випростані на спині; 2) легко скорчені на правому боці з підігнутими у колінах ногами; 3) легко скорчені на правому боці з випростаними ногами; 4) сильно скорчені на правому боці із зігнутими в колінах ногами. Таке розмаїття положень пояснюється диференціацією поховального обряду в залежності від соціальної, статевої, вікової групи, а також різним часом поховань. Водночас усі поховання цієї культури у даному випадку визначаються відсутністю використання вохри у обряді, тоді як це трапляється достатньо рідко. Два із виявлених поховань №№4, 11 супроводжувалися типовими для цієї культури ліпними керамічними посудинами, при чому у похованні №11 їх виявлено дві. Один із них була із ритуальною метою перевернута вверх денцем. Якщо посудина, яка стояла на денці могла бути вмістилищем якоїсь їжі чи рідини, то перевернута посудина мала носити винятково символічний характер. Її символіка розкривається як ще одне моделювання за допомогою конкретного побутового предмету – горщика потойбічного світу померлих, у якому все, як у відомій казці Льюїса Керола «Аліса у задзеркаллі», усе має бути вверх ногами. Усі скелети, незважаючи на незначну глибину поховань, виявилися хорошої збереженості, що вказує на значний вміст кальцію у їх структурі. Катакомбники також визначалися високим зростом і мускулістістю. Мали великі вірменоїдного типу носи і, як і їх попередники, відносяться дослідниками до іраномовної групи.

Наступною групою поховань виявилися поховання так званої зрубної культури, які з'являються в степах із середини II тис. до н.е. Їх виявлено у

кургані п'ять (№№ 1, 3, 5, 7, 9). Усі вони сконцентровані у центральній частині насипу компактною групою. Особливістю поховального обряду цього часу є захоронення у неглибоких підпрямокутних ямах із дерев'яними ящиками (зрубками) або із кам'яними ящиками. У нашому випадку вдалося виявити лише контури ям без ящиків. Ці скелети знаходилися у дуже скорченому на правому або лівому боці положенні, орієнтовані черепами у східному напрямку. Положення померлих – це положення сплячої людини або ембріона в утробі матері. Існує навіть думка, що померлим навіть підрізали сухожилля, щоб надати потрібного положення. Таким чином, зрубники могли вірити, що людина, помираючи засинає або перероджується в утробі матері-землі, що дуже близьке уявленням сучасних індусів та буддистів. Три поховання із п'яти супроводжувалися поховальним інвентарем і прикрасами. У похованнях №№ 5, 9 були виявлені типові для цієї культури баночні ліпні керамічні посудини, а у похованні № 7 знайдено три скляні намистини єгипетського походження, які прикрашали шию померлого. Знахідка подібних намистин загалом не перша у похованнях зрубної культури, але перша на Новгородщині. Ці на перший погляд невиразні скляні вироби кардинально змінюють наші уявлення про тогочасний світ. Виявляється, він не був абсолютно замкнутим. Сюди, у степи середини бронзового віку, потрапляли предмети із розвинутих цивілізацій Сходу, а з предметами приходили і легенди та міфи про ті далекі краї. Можна передбачити, що Давній Єгипет для зрубників був чимось на кшталт позаземної цивілізації для нас. Але з цієї цивілізації надходили речі, які могли розповсюджувати мандрівні торговці та ремісники, подібні до історичних циган.

На відміну від своїх попередників, зрубники були значно граційніші (стрункіші) і менші на зріст. Їх скелети, як правило, зберігаються погано, а от у мовному відношенні вони так само належали до іраномовних народів. Дослідники власне із катакомбниками та зрубниками пов'язують існування на наших теренах славнозвісних аріїв, ДНК яких найпоширеніше серед сучасних українців.

Після зрубних поховань більше двох тисяч років у кургані нікого не підзахоронювали. І лише у добу середньовіччя, приблизно у IX – X ст. н.е., коли на зміну іраномовним пастухам і кочовикам прийшло тюркомовне кочове населення, у кургані № 30 з'явилося ще одне поховання – поховання середньовічного кочовика (№2). Його виявили у насипі в центральній частині кургану. Контури поховальної споруди у чорноземі насипу простежити не вдалося. Скелет похованого знаходився у випростаному положенні на спині, орієнтований черепом на схід. На грудній клітині скелету знаходилися кістки двох ніг коня, а також кістки барана чи вівці, а на гомілкових кістках правої ноги знаходився череп коня. Відомо, що печеніги в поховальному обряді використовували шкуру коня з кінцівками, хвостом та головою, яка мала символізувати у потойбічному світі вічного товариша кочовика – коня. На цьому коні померлий мав відправитися і в останню дорогу. У нашому випадку можна передбачити наявність з якоїсь причини шкури лише з двома кінцівками та головою і без хвоста. Кочовики цього часу уже були представниками іншої

раси – монголоїдної та іншої мови – тюрської, які продовжували панувати у наших степах аж до XVIII ст., до часу масової колонізації степових просторів українцями, росіянами, сербами, болгарами, молдаванами та греками.

Таким чином, у кургані № 30 виявлено всього 12 поховань, які практично повністю репрезентували населення степів України не тільки доби міді – бронзи, але й середньовіччя.

Наступний курган №31 виявився із сюрпризом. Його насип внаслідок оранки зберігся лише на висоту 0,15 м. Уся поверхня була всіяна більшими і меншими каменями, які могли бути як рештками кромлеху – ритуального кільця навколо насипу, так і частинами кам'яного закладу поховання. У центрі кургану виявили лише одне поховання (№1) скіфського часу. Поховальна споруда представляла собою катакомбу глибиною 2 м. із сегментовидної форми вхідною шахтою і бобовидної форми поховальною камерою, вирубаною у материковій глині. Вхідна шахта і частково камера були забутовані каменями різних розмірів. Поховання виявилось пограбованим ще у скіфський час. У ньому була похована жінка віком 40 – 45 років. Її рештки в порушеному стані виявили у південно-західній і північній частинах камери. В похованні виявили предмети, які з якихось причин не взяли грабіжники, це: дві раковини каурі із тропічних морів, свинцева ворварка, два залізних підтоки для списів, уламки залізного списа, дві біконічні скляні намистини, шість золотих намистин двох типів (шиковидна і пустотілі сферичні), а також корозійоване бронзове трилопатеve вістря стріли. Виявлений матеріал дозволяє датувати поховання др.пол. IX ст. до н.е. Подібні золоті намистини були виявлені автором в одному з поховань скіфського могильника біля с. Молдовка Голованівського району у 1989 р. Усі знахідки, окрім хіба що підтоків і уламків списа, були імпортовані із грецьких колоній, що засвідчує інтенсивні торгові зв'язки між греками та скіфами. Водночас навіть виявлені предмети дають можливість скласти уявлення про багатство обряду. Стан скелету похованої, а також виявлені предмети дозволяють стверджувати, що пограбування відбулося уже після повного розкладу тіла. Відомий український археолог Б.М. Мозолевський вважав, що саме багатство поховального обряду, його масштаби, занапали скіфів. Адже замість того, щоб служити живим, ці речі на віки відправлялися у землю. Водночас сам факт пограбувань скіфами могил свідчить про значне соціальне розшарування суспільства, руйнування традиційних цінностей, у результаті чого і з'являється практика мародерства. Чи не нагадує це чимось нашу реальність? Заради справедливості, варто відзначити, що існує думка про ритуальний характер пограбувань могил скіфами. Справа у тому, що душа повністю покидає тіло після його зітління, забираючи із собою все, що їй необхідне, а решту можна із спокійною совістю повертати родичам, щоб використати іншому поховальному обряді. Але це тільки гіпотеза. Виявлене поховання приховує у собі ще одну таємницю. Мова йде про зброю – списи і стріли у похованні жінки. Геродот зазначає, що амазонки невідомі скіфам. Вони є лише серед сарматів. Але у похованнях скіф'янок зброя достатньо часто присутня і це зброя наступальна: списи, пращі, вістря стріл, мечі. Безсонова С. припускає, що тут мають місце не амазонки, а посланниці, які мали передати

своїм загиблим родичам – чоловікам зброю. Так це, чи ні – покажуть наступні дослідження і, можливо, на Новгородківщині.

Як бачимо, розкопки двох непоказних, майже зруйнованих оранкою курганів, дозволили здійснити подорож у часі, доторкнутися до надзвичайно складних і неоднозначних процесів етно- та культуротворення, які мали місце у наших степах протягом тисячоліть. Глибше і детальніше пізнання археологічного минулого краю дозволить лише виявлення нових пам'яток і нові археологічні розкопки.

Джерела та література

1. Археология СССР. Т.1, 2,3. Київ: «Наукова думка», 1983.
2. Шапошникова О.Г., Бочкарьов В.Г. Шарафутдинова И.Н. О памятниках эпохи меди-ранней бронзы в бассейне р. Ингул. К.: Наукова думка, 1977, с 7 – 37.
3. Шапошникова О.Г., Шарафутдинова И.Н., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Некоторые итоги изучения погребальных памятников эпохи меди-бронзы на р. Ингул. Київ: Наукова думка, 1980, с 5 – 17.